

СИТУАЦІЯ НА ПОЛЬСЬКО-ЧЕХОСЛОВАЦЬКОМУ ПРИКОРДОННІ У 1938 Р. КРИЗЬ ПРИЗМУ ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛЬСЬКОЇ ПРИКОРДОННОЇ ОХОРОНИ

Українські землі після поразки національно-визвольних змагань 1917—1921 рр. опинились у складі держав-сусідів. Зокрема, до Польщі ввійшли Галичина та Волинь, до Чехословаччини — Закарпаття, до Румунії — Північна Буковина. Однак українці, хоч і були поділені кордонами, все ж підтримували між собою зв'язки.

У 1930-х рр. у Європі відбулися значні політичні зміни (встановлення диктаторських режимів, мілітаризація суспільства, територіальні претензії, зростання загрози нової світової війни тощо). Анексія Австрії 12 березня 1938 р. різко змінила співвідношення сил у Європі на користь Німеччини і значно ускладнила міжнародне становище Чехословаччини, а Мюнхенська конференція 29—30 вересня 1938 р. засвідчила початок її розпаду.

Поряд з тим, наприкінці 1930-х рр. зросла напруженість у стосунках Польщі й Чехословаччини. Важливим моментом цієї напруги було відмінне ставлення обох держав до українського питання. Чеська влада була лояльною щодо українців, тоді як польська держава проводила політику сильної руки та асиміляції (обмеження вжитку української мови в урядових установах, нищення українського шкільництва через реалізацію шкільної реформи, дискримінація українців при прийомі на роботу, антиукраїнська осадницька політика, пацифікація, плюндрування українських святинь, заборона передплачувати певні закордонні українські видання, цензура на українські видання в Польщі¹ тощо).

¹ Айненкель А. Політика Польщі стосовно українців у міжвоєнний період // Незалежний культурологічний часопис «І». — Львів, 2003. — № 28. — С. 57—75; Kuczerera M. Polityka narodowościowa Drugiej Rzeczypospolitej wobec Ukraińców w latach 1919-1939 // Polska — Ukraina: trudne pytania. T. 1—2. — Warszawa, 1998. S. 29—47; Центральний державний

В умовах зміни міжнародного становища Польща будувала політику з вигідним для себе розрахунком: зберегти добрі стосунки з традиційними союзниками (Франція та Великобританія), здобути підтримку нових (Угорщина, Румунія, Югославія), не дратувати сильніших сусідів (Німеччина та СРСР) і диктувати умови слабшим (Литва, Чехословаччина)².

У цей час встановлюються дружні взаємини між Польщею і Угорщиною, солідаризуються вони, зокрема, й у ворожому ставленні до української державності. Поряд з Італією Польща активно підтримувала територіальні домагання Угорщини щодо чехословацьких земель. Міністр закордонних справ Польщі Юзеф Бек розглядав окупацію угорськими військами Закарпатської України і встановлення в Карпатах спільного угорсько-польського кордону як перший крок до створення блоку середніх та малих держав під егідою Польщі. Це об'єднання повинно було охопити Польщу, Румунію, Угорщину, Югославію, можливо Італію, — на противагу Німеччині й СРСР³. Варшава боялася впливу на українське населення в Польщі незалежницьких настроїв українців у Чехословаччині⁴. Польське Міністерство закордонних справ тримало курс на викорінення будь-яких домагань українців щодо здобуття своєї держави⁵.

Після Мюнхенської угоди, коли частина чехословацької території була передана Німеччині (Судети), українці зажадали автономії для Закарпаття. 11 жовтня 1938 р. чехословацький прем'єр-міністр генерал Сирови затвердив перший уряд Карпатоукраїнської держави, що утворювала федерацію з Чехією і Словаччиною. Його очолив представник мадярофільської течії Андрій Бродій, який

історичний архів (далі — ЦДІА) України у м. Львові. — Ф. 204 (Малопольський окружний інспекторат Прикордонної охорони, м. Львів). — Оп. 1. — Спр. 230. — Арк. 53; Там само. — Спр. 1101. — Арк. 8.

² Гетьманчук М. «Українське питання» в радянсько-польських відносинах 1920–1939 рр. — Львів, 1998. — С. 276.

³ Швагуляк М. Українське питання в міжнародних політичних кризах передодня Другої світової війни (1938–1939) // Вісник Львівського університету. Серія історична. — Львів, 2000. — Вип. 35–36. — С. 300; Сардачук П., Швагуляк М. Насувалась воєнна гроза. — Ужгород, 1984. — С. 100.

⁴ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — Париж—Нью-Йорк—Львів, 1993. — С. 60.

⁵ Samuś P., Badziak K., Matwiejew G. Akcja «Łom». Polskie działania dywersyjne na Rusi Zakarpackiej w świetle dokumentów Oddziału II Sztabu Głównego WP. — Warszawa, 1998. — S. 168.

незабаром був заарештований як угорський агент. На його місце 28 жовтня 1938 р. прийшов представник українофільського табору Августин Волошин.

Угорські територіальні претензії до Чехословаччини частково були задоволені на Віденському арбітражі 2 листопада 1938 р., рішенням якого Угорщині було передано частину Словаччини та Закарпаття з містами Ужгород, Мукачево і Берегово. В результаті столицею автономного Закарпаття, Карпатської України, стало місто Хуст. Уряд Волошина зайнявся державотворчою діяльністю. Відтепер українці у всьому світі покладали великі надії на це українське автономне утворення⁶.

Події у Чехословаччині потребують особливої дослідницької уваги, адже саме тут, незважаючи на специфіку регіону, українцям вдалося досягнути неабияких успіхів у розбудові власної державності. Цікавим аспектом є ставлення українців у Польщі до ситуації в сусідній державі, їхня реакція на процеси, які там відбувалися, а також розвиток подій у прикордонній зоні та заходи польської влади щодо діяльності Організації Українських Націоналістів на теренах Польщі. Ці питання до певної міри висвітлені в українській історіографії⁷, однак практично не досліджені за матеріалами польської Прикордонної охорони. Тож, аналіз саме в такому ракурсі ми й пропонуємо читачеві.

Як відомо, для захисту молодой Карпатської України було створено військову формацію — Організацію народної оборони Карпатська Січ⁸. Під впливом агітації ОУН, «Просвіти», інших українських

⁶ Дробот І. *Карпатська Україна і європейський світ: спроба відродження державності*. — Київ, 1999. — С. 36.

⁷ Див, напр.: Богів О., Вегеш М., Задорожний В. *Галичина і Карпатська Україна у 1938–1939 рр.* // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 10. Збірник на пошану професора Юрія Сливки. — Львів, 2000. С. 428–445; Вегеш М. *Карпатська Україна. Документи і факти*. — Ужгород, 2004. — 432 с.; Гетьманчук М. «Українське питання» в радянсько-польських відносинах 1920–1939 рр. 428 с.; Сардачук П., Швагуляк М. *Насувалась воєнна гроза*. — 208 с.; Стерчо П. *Карпато-українська держава. До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919–1939 роках*. Репринтне видання. — Львів, 1994. — 288 с.; Швагуляк М. *Українське питання в міжнародних політичних кризах передодня Другої світової війни (1938–1939)*. — С. 296–321.

⁸ Маркус В. *Карпатська Січ* // *Енциклопедія Українознавства. Перевидання в Україні*. — Львів, 1994. — Т. 3. — С. 974; Росоха С. *Карпатська Січ (1938–1939) // Історія українського війська (1917–1995)*. — Львів, 1996. — С. 468–481.

організацій до її творення долучалась патріотична молодь, що мешкала в Польщі. Вона переходила кордон і вступала в ряди Січі, активно долучалась до державотворчих процесів⁹. У більшості випадків переходи були добре організованими та вдалими, однак траплялися й невдалі спроби, саме їх ми постараємось висвітлити у цій праці. На підставі свідчень затриманих польською Прикордонною охороною осіб, а також її агентів спробуємо відобразити ситуацію, яка склалася на той час у Чехословаччині та Польщі, й заходи, яких вживали органи влади обох країн.

У 1938 р. з чехословацького боку кордон охороняла Фінансова охорона, підпорядкована Міністерству фінансів. Відтинок кожного прикордонного повіту був підпорядкований інспекторату Фінансової охорони, який складався з мережі розташованих уздовж кордону застав. Поряд з тим, на прикордонні розміщувалися й відділки чеської жандармерії¹⁰.

З польського боку кордон між Польщею та Чехословаччиною охороняли три окружні інспекторати Прикордонної охорони: Сілезький (з центром у м. Катовіце), Західномалопольський (з центром у м. Кракові) і Східномалопольський (з центром у м. Львові). Через військові дії, розширення територіальних меж, непевне міжнародне становище Прикордонна охорона стала відігравати важливу роль у мережі державних структур Другої Речі Посполитої. Прикордонна служба в Польщі перетворилася в результаті низки структурних змін на добре організовану універсальну формацію для охорони західних кордонів держави — Прикордонну охорону (східний кордон Польщі з СРСР, Латвією і Литвою охороняла спеціальна військова структура Корпус охорони прикордоння — КОП). Її основними функціями були охорона кордонів та митна служба. Протягом 1920-х рр. ішов процес розбудови Прикордонної охорони, який завершився 1928 р., коли президент Польщі Ігнацій Мосціцький видав спеціальний закон. Упродовж усього свого існування охорона підпорядковувалась Міністерству фінансів, а її керівним органом була Команда Прикордонної охорони у Варшаві. Структурно вона поділялась на окружні інспекторати, які, своєю чергою,

⁹ Росоха С. Народження держави // *Карпатська Україна в боротьбі*. — Відень, 1939. — С. 5–25.

¹⁰ ЦДІА України у м. Львові. — Ф. 204. — Оп. 1. — Спр. 1395. — Арк. 1.

складались із прикордонних інспекторатів, комісаріатів, застав і відділків. Кожен із підрозділів силами особового складу забезпечував охорону відповідного відтинка кордону. Загалом у Прикордонній охороні служило близько 5,5 тис. службовців, які проходили прискіпливий відбір, мали окремий однострій, озброєння та перебували на державному утриманні¹¹.

Відтинок кордону, підконтрольний Східномалопольському окружному інспекторату Прикордонної охорони, розмежовував українські етнічні землі, що були у складі Польщі та Чехословаччини (Галичину і Закарпаття). На 1938 р. йому підлягали три прикордонні інспекторати з центрами у Самборі, Стрию і Коломиї.

Хоча діяльність польської Прикордонної охорони була пов'язана з митними функціями, боротьбою з контрабандою, однак на кінець 1930-х рр., у зв'язку з описаними вище внутрішніми та зовнішніми суспільно-політичними змінами, на перше місце в діяльності Прикордонної охорони вийшли завдання, пов'язані з викриттям фактів нелегального перетину кордону, збором відомостей про події на території сусідніх держав, боротьбою зі шпигунами, формуванням сітки агентів та інформаторів для збору розвідувальних даних.

28 вересня 1938 р. комендант Східномалопольського окружного інспекторату Мар'ян Просолович видав розпорядження, в якому повідомлялось: «[...] у зв'язку з політичною ситуацією, що склалась, підтвердилось проникнення з Польщі до Чехословаччини українців з нашого терену, які за певною інформацією мають організувати в Чехословаччині за допомогою уряду "Український легіон", що є небезпечним для Польщі у випадку її участі у якихось міжнародних акціях, разом з тим [це] підтримувало б дух українців, що мешкають в Польщі, і [зумовлювало б] використання їх як диверсантів. Можливим є також транспортування зброї з Чехословаччини до Польщі для українських боївок. У зв'язку з цим наказую використовувати усі можливі засоби для збільшення сітки інформаторів і агентів, особливо в місцевих осередках легальних і таємних українських та комуністичних організаціях. Особливу увагу слід звернути на активних українських діячів, чиї прізвища повинні бути відділам Прикордонної охорони, беручи до уваги їхнє можливе зникнення для втечі до Чехословаччини. З цією метою слід перевіряти, чи

¹¹ Kula H. M. *Polska Straż Graniczna w latach 1928-1939*. — Warszawa, 1994. — S. 45–90.

ці особи перебувають вдома. За всіма особами, які прибули у прикордоння, належить встановити докладний чи таємний нагляд, виявляючи себе лише у крайніх випадках. Попри мінімальний склад відділів, наказую зміцнити охорону кордону, посилити пильність та поглибити розвідку навіть коштом зменшення зусиль на викриття карно-фінансових злочинів»¹².

На нараді керівників у комісаріаті Лавочне (Стрийського прикордонного інспекторату) 1 жовтня 1938 р. було видано відповідний наказ: розширити інформаційну мережу для отримання відомостей про ситуацію у чехословацькому прикордонні, більше уваги приділити нагляду за українськими політичними діячами, агітаторами, збільшити пильність при охороні кордону¹³. Слід також було негайно повідомляти про усі помічені у прикордонні літаки, їхній рух, розпізнавальні знаки¹⁴.

Відповідно до цього розпорядження, вже у жовтні—листопаді 1938 р. до керівництва Прикордонної охорони почали надходити донесення і від своїх підрозділів, і від установ державної поліції про зникнення різних осіб. Так, у донесенні від 9 листопада 1938 р. інспекторат Прикордонної охорони у Стрию повідомляв своїм комісаріатам і заставам, що 6 листопада 1938 р. покинули своє місце проживання (Сокальський повіт) двоє діячів ОУН: Сильвестр Дешиця (1911 р. н.) та Петро Кюрій (1912 р. н.), — очевидно, з метою перейти на Підкарпатську Україну і вступити до Українського легіону. Про їхнє затримання слід було негайно повідомити телефоном¹⁵. Слідчий відділ повітової поліції в Дрогобичі 22 жовтня 1938 р. повідомив про зникнення Василя Мороза (1912 р. н., засудженого за участь в ОУН), Євгена Гутовича (1909 р. н., випускника гімназії), Йосипа Городиського (1907 р. н., магістра фармацевтики, який вчився у Празі), котрі прагнули дістатись на Підкарпатську Русь, щоби вступити до Карпатської Січі. Патруль у Стрілках Турківського повіту повідомив, що Є. Гутович і Й. Городиський намагалися зустрітись з особами, підозрюваними у приналежності до ОУН, і були виявлені при перевірці докумен-

¹² ЦДІА України у м. Львові. — Ф. 204. — Оп. 1. — Спр. 1224. — Арк. 1; Там само. — Спр. 1197. — Арк. 1–6; Там само. — Спр. 1198. — Арк. 8, 37.

¹³ Там само. — Спр. 1174. — Арк. 12; Там само. — Спр. 1279. — Арк. 71.

¹⁴ Там само. — Спр. 1207. — Арк. 36.

¹⁵ Там само. — Спр. 1221. — Арк. 1.

тів¹⁶. А 4 листопада 1938 р. цей же відділ повідомив про зникнення ще шести осіб, членів ОУН, мешканців Борислава, які, за перевищеною інформацією, пробрались на Підкарпатську Русь¹⁷.

17 жовтня 1938 р. комендант комісаріату Людвиківка (Стрийський прикордонний інспекторат) доповідав, що «13 жовтня у селі Рожанка Нижня в приміщенні читальні “Просвіта” відбулось зібрання молоді, де обговорювалось питання організації і відправлення до Чехословаччини української молоді, щоб допомогти тамтешнім українцям, які воюють за вільну Україну»¹⁸. А 25 жовтня поліція заарештувала Романа Безушка з Рожанки Нижньої за допомогу в нелегальному переході кордону¹⁹.

За «поширення української пропаганди і антидержавну діяльність» у прикордонні були закриті читальні «Просвіти», відділи товариства «Луг»²⁰. За «поширення тривожних вісток» заарештовувались і штрафувались члени «Просвіти»²¹, а греко-католицькі священники — за антидержавницьку пропаганду²². Затримувались особи за розповсюдження нібито оунівських листівок²³.

Для посилення охорони кордону у жовтні 1938 р. на відтинках прикордоння, підконтрольний Східномалопольському окружному інспекторату Прикордонної охорони, було скеровано 16 взводів КОПу, які були розміщені по 1—2 взводи у кожному комісаріаті²⁴. Також у цей час викликано й службовців Прикордонної охорони, які перебували у відпустці (наприклад 8 службовців у інспектораті Самбір)²⁵. До кордону було направлено додаткові військові частини²⁶. Поряд з тим, далі надходили повідомлення про збільшення напливу українців з середини Галичини у прикордоння.

¹⁶ ЦДІА України у м. Львові. — Ф. 204. — Оп. 1. — Спр. 1174. — Арк. 12; Там само. — Спр. 1224. — Арк. 5.

¹⁷ Там само. — Арк. 6.

¹⁸ Там само. — Спр. 1188. — Арк. 55; Там само. — Спр. 1211. — Арк. 5.

¹⁹ Там само. — Спр. 1170. — Арк. 28; Там само. — Спр. 1174. — Арк. 15.

²⁰ Там само. — Спр. 1170. — Арк. 56, 59, 63.

²¹ Національна політика. — 1938. — 25 грудня. — Ч. 1А. — С. 11.

²² ЦДІА України у м. Львові. — Ф. 204. — Оп. 1. — Спр. 1166. — Арк. 4 зв.

²³ Там само. — Спр. 1165. — Арк. 13.

²⁴ Там само. — Спр. 216. — Арк. 1; Там само. — Спр. 1206. — Арк. 1.

²⁵ Там само. — Спр. 219. — Арк. 115.

²⁶ Гірняк Л. На стежках історичних подій. Карпатська Україна і наступні роки. Спогади і матеріали. — Нью-Йорк, 1979. — С. 60.

З наказу львівського воєводи у прикордонні було обмежено рух населення, а повітове староство почало видавати для жителів спеціальний дозвіл на тимчасове перебування у прикордонній території, в якому зазначалося мету²⁷. Осіб, котрі не мали такого дозволу, негайно затримували і передавали поліції²⁸. Незважаючи на ці заходи, наплив українців без відповідних документів з середини краю у прикордоння різко збільшився: при затриманні вони стверджували, що подались сюди у пошуках роботи або з туристичною метою²⁹.

Полагодження прикордонних стосунків між Чехословаччиною та Польщею відбулося ще 1925 р., коли обидві сторони підписали конвенцію про врегулювання руху у прикордонні. За її умовами, визначалась прикордонна смуга (завширшки 15 км), переходити кордон дозволялося лише в певних пунктах за спеціальними платними перепустками (одноразова на блакитному папері на 14 днів коштувала 50 грошів, постійна на білому на 6 місяців — 3 злоті, господарська на червоному на 1 рік — 3 злоті)³⁰. Крім того, в Карпатах із відповідними посвідками через кордон мали змогу переходити туристи обох держав. Проте були й факти нелегального перетину кордону. Вони мали різні причини: пошук заробітку, контрабанда товарів, дезертирство чи навіть звичайна помилка (особливо часто це траплялось із місцевими селянами).

Знаючи про події на Закарпатті, пов'язані з творенням там української автономії, юнаки-українці з Галичини з патріотичних міркувань під впливом чи то зборів, чи промов, чи з власної ініціативи вирушали нелегально на Закарпаття³¹. У більшості випадків переходи були стихійними. Хоча Провід Українських Націоналістів Андрія Мельника заборонив членам організації втручатись у справи Закарпаття, оунівці, мешканці Польщі, самі організовано переходили кордон та допомагали долати його іншим, вони зробили чималий внесок у творення української автономії³².

²⁷ ЦДІА України у м. Львові. — Ф. 204. — Оп. 1. — Спр. 1260. — Арк. 1–28; Українські вісти. — 1938. — 31 жовтня. — Ч. 293. — С. 3.

²⁸ ЦДІА України у м. Львові. — Ф. 204. — Оп. 1. — Спр. 1174. — Арк. 15.

²⁹ Там само. — Спр. 1166. — Арк. 4.

³⁰ *Dziennik ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. — [Warszawa], 1926. Poz. 720. — S. 1132.

³¹ *Напереломі*. — 1938. — 30 жовтня. — Ч. 2. — С. 10; Веґеш М. Карпатська Україна... — С. 327.

³² Мірчук П. Нарис Організації Українських Націоналістів. Т. I (1920–1939). — Мюнхен—Лондон—Нью-Йорк, 1968. — С. 549–550.

Відомості про події на Закарпатті, які поширювались на території Польщі, мали перебільшений і неправдивий, агітаційний характер. Молоді люди, діставшись Закарпаття, часто були розчаровані, адже тут у 1938 р. державотворчі процеси не були ще достатньо успішними і ситуацію контролювала чеська адміністрація. Хоч були люди, які зустрічали перебіжчиків у прикордонних селах на Закарпатті і скеровували до українських владних органів, однак часто прибульців затримувала чеська поліція чи жандармерія і відправляла їх назад до Польщі³³. Траплялись випадки, коли розчаровані перебіжчики поверталися з власної волі³⁴.

Повідомлення про такі нелегальні переходи через кордон знаходимо і в галицькій українській пресі того часу. У коротких замітках читаємо, наприклад, що «поліція арештувала дяка з Верчан, повіт Стрий, Павла Тиркуса за це, що він намовляв хлопців іти нелегально на Карпатську Україну і там вступати до “Січи”»³⁵. За бажання нелегально перейти на Закарпаття кількох осіб було заарештовано в Яблонівщині, в Перемищині — тринадцятьох, у Лавочному поліція арештувала сімох львів’ян, три особи затримала Прикордонна охорона в Жупанах³⁶. Крім того, частина української галицької преси застерігала населення від таких переходів, наголошуючи, що нелегали приносять більше клопотів новій українській владі на Закарпатті, ніж користі, а самі галичани наражаються на небезпеку, що чехи передадуть їх польській стороні³⁷.

На основі опосередкованих даних про вдалий перехід і безпосередніх свідчень затриманих лише з відтинка одного інспекторату — Стрийського (чия територія за географічними умовами була найбільш сприятливою для нелегального перетину кордону) — нам вдалося довідатись про 114 осіб, затриманих 1938 р. на кордоні. Найбільше з них перейшло кордон з Польщі до Чехословаччини у жовтні—грудні (103 зі 114) на відтинку комісаріату Ворохта (60 зі 114).

³³ ЦДІА України у м. Львові. — Ф. 204. — Оп. 1. — Спр. 1243. — Арк. 18, 20; Там само. — Спр. 1245. — Арк. 12.

³⁴ Там само. — Спр. 1244. — Арк. 56; Там само. — Спр. 1242. — Арк. 92; Там само. — Спр. 1245. — Арк. 5.

³⁵ Українські вісти. — 1938. — 2 грудня. — Ч. 270. — С. 3.

³⁶ Національна політика. — 1938. — 25 грудня. — Ч. 1А. — С. 11; Українські вісти. — 1938. — 21 жовтня. — Ч. 235. — С. 3; Там само. — 28 жовтня. — Ч. 241. — С. 2.

³⁷ Українські вісти. (Львів), 1938. — 27 жовтня. — Ч. 240. — С. 2; Там само. — 13 листопада. — Ч. 252. — С. 1; Там само. — 15 грудня. — Ч. 281. — С. 1.

Як бачимо, нелегальний перехід кордону з Польщі до Чехословаччини набув масового характеру від часу проголошення автономії Підкарпатської Русі в складі федеративної Чехословаччини (від жовтня 1938 р.). Більшість людей (як вони відкрито заявляли) переходили кордон задля вступу до Українського легіону (70 зі 114). Із 26 випадків, у яких причину переходу не вдалося встановити через брак даних, і восьми, коли затримані йшли до Чехословаччини в пошуках роботи, більшість, на нашу думку, також можна зарахувати до попередньої категорії. Переходили кордон, поодинокі і групами, здебільшого молоді сільські хлопці-українці 18–30 років із прикордонних повітів Польської держави. Більшість із них здобули лише початкову освіту, хоча були й такі, які навчались у гімназіях, семінаріях, академіях та університетах³⁸. Щодо загальної кількості нелегальних емігрантів з Галичини до Закарпаття в цей час, то тут думки дослідників розбігаються. Так, П. Стерчо, П. Сардачук, М. Швагуляк говорять про декілька сотень осіб³⁹, О. Богів, М. Вегеш, В. Задорожний наводять цифру 700–900⁴⁰. На нашу думку, найвірогідніше, що їх було не більше півтисячі (треба враховувати й не зафіксовані нелегальні переходи⁴¹, причому одні й ті ж особи переходили кордон декілька разів)⁴².

Хоч серед української молоді в Галичині й було чимало людей, перейнятих національною справою, проте траплялися й звичайнісінькі шахраї, які, використовуючи суспільне піднесення, збирали гроші на неіснуючий «Фонд національної оборони»⁴³.

31 жовтня 1938 р. вийшло розпорядження коменданта Східно-малопольського округу Прикордонної охорони, де вказувалось, як треба поводитися з українцями, які перетнули чи мали намір

³⁸ ЦДІА України у м. Львові. — Ф. 204. — Оп. 1; Там само. — Спр. 1239. — Арк. 2–8; Там само. — Спр. 1242. — Арк. 5–27; Там само. — Спр. 1243. — Арк. 18, 20, 23–48; Там само. — Спр. 1244. — Арк. 16, 19, 27–58; Там само. — Спр. 1245. — Арк. 12–46.

³⁹ Стерчо П. Карпато-українська держава... С. 97–98; Сардачук П., Швагуляк М. Насувалась воєнна гроза... С. 114.

⁴⁰ Богів О., Вегеш М., Задорожний В. Галичина і Карпатська Україна у 1938–1939 рр... С. 431.

⁴¹ Стебельський І. Шляхами молодості і боротьби. Спогади, статті, листування. Київ, 1999. С. 15–26; Гіряк Л. На стежках історичних подій... С. 41.

⁴² Мірчук П. Роман Шухевич (Генерал Тарас Чупринка). Командир армії безсмертних. — Нью-Йорк—Торонто—Лондон, 1970. — С. 73–77.

⁴³ Українські вісти. (Львів), 1938. 20 жовтня, ч. 234. С. 1.

перетнути кордон, але були затримані. Належало негайно доповісти про випадок затримання вищому керівництву по телефону⁴⁴, провести допит і скласти протокол, після чого відправити затриманого до місцевого відділку поліції.

Також по всіх комісаріатах і заставах було розіслано спеціальний перелік питань, які потрібно було ставити затриманому при нелегальному переході кордону⁴⁵. Частина з них стосувались його біографічних даних, того, як і де він перейшов кордон, решта ж — адміністративних, промислових, торгівельних об'єктів, залізниці, засобів зв'язку, шляхів, розташування військових відділів, укріплень, радянських впливів на території Чехословаччини. Слід було з'ясувати інтереси самого допитуваного — чи можна їх використати у шпигунських цілях. Як бачимо, питальник слугував широкому збору інформації, яка мала бути використана для потреб державної безпеки і подальшої служби. Траплялись випадки, коли під час допиту затримані виказували усіх своїх товаришів, членів ОУН, мережу організації, керівників⁴⁶.

Усі описані вище заходи польських властей були спричинені міжнародною. На таємних переговорах у вересні 1938 р. Польща пообіцяла допомогу Угорщині в її намаганнях приєднати Підкарпатську Русь. Ішлося про зовнішньополітичну підтримку й спільну діяльність, однак польський уряд категорично відмовився від угорської пропозиції зайняти Закарпаття польськими військами⁴⁷. Були погоджені дії щодо проведення диверсійних акцій у Підкарпатській Русі, однак польське керівництво заявило, що вишле свої диверсійні групи лише після початку аналогічних дій з боку угорців. 1 жовтня 1938 р. угорський прем'єр-міністр Імреді доручив політичне керування акцією Міклошові Козмі (колишньому міністру внутрішніх справ), а військове — полковникові Генерального штабу угорської армії Сандору Гомлоку⁴⁸. Керівник Головного штабу польського війська бригадний генерал Вацлав Стахевич 19 жовтня видав наказ розпочати організацію і проведення польської диверсійної акції

⁴⁴ ЦДІА України у м. Львові. — Ф. 204, оп. 1, спр. 1237. — Арк. 1–2.

⁴⁵ Там само. — Спр. 1242. — Арк. 6; спр. 1243. — Арк. 21.

⁴⁶ ЦДІА України у м. Львові. — Ф. 204. — Оп. 1. — Спр. 1245. — Арк. 7–10.

⁴⁷ Koźminski M. Polska i Węgry przed drugą wojną światową (październik 1938 - wrzesień 1939). Z dziejów dyplomacji i irredenty. Wrocław-Warszawa-Kraków, 1970. — S. 105–109.

⁴⁸ Стерчо П. Карпато-українська держава... — С. 11–12, 63.

на території Підкарпатської Русі. Керувати операцією, названою «Łom», було доручено майорові Феліксу Анкерстейну. Операція мала на меті нищення комунікацій, ліній зв'язку, напади на відділки чеської жандармерії, Прикордонної охорони. Проводилась пропагандистська кампанія серед мешканців Закарпаття, яка доводила переваги приєднання краю до Угорщини, розповсюджувались провакативні листівки. Ці дії виконували спеціальні групи бойовиків, яких набирали як з-поміж офіцерів і рядовиків чинної служби, так і серед цивільних осіб⁴⁹. Вербувались добровольці з польської Спілки стрільців у Львові, Стрию, Станіславові, в інших містах Галичини та з числа офіцерів і підофіцерів запасу⁵⁰. У селі Розлуч (сучасна Турківщина) було обладнано тренувальну базу для навчання і відпочинку бойовиків. Загалом було завербовано близько 150 осіб⁵¹.

Спеціальним наказом керівникам комісаріатів і застав польської Прикордонної охорони наказувалось у разі перетину державного кордону угорцями зустріти їх добре, не відбирати зброї, влаштувати відпочинок, довідатися від них якнайбільше інформації і негайно доповісти керівництву; усіх інших затриманих мали допитувати і відправляти до поліції⁵². В той же час Польща усіяко посилювала пропаганду проти Карпатської України, надсилаючи чехословацькому урядові скарги, демарші, зокрема наголошуючи на діяльності у карпатському краї ОУН⁵³.

Варто відзначити, що угорські диверсії проходили невдало. Угорські відділи, які перейшли кордон з Чехословаччиною були розбиті чеськими військами. Угорській стороні не вдалось розгорнути активної широкої диверсійної діяльності. Чехословацькі органи влади виплачували значні грошові винагороди за спійманих диверсантів⁵⁴. Частина диверсантів повернулись до Угорщини і надалі робили вилазки, інші невеликими групами й поодинокі переходили до Польщі, шукаючи тут

⁴⁹ Samuś P., Badziak K., Matwiejew G. Akcja «Łom»... — S. 56.

⁵⁰ Гірняк Л. На стежках історичних подій... — С. 62; Oni strzegli granic II Rzeczypospolitej. Relacje i wspomnienia żołnierzy KOP i funkcjonariuszy S.G. / Wybór i opracowanie Mirosław Jan Rubas. — Warszawa, 2002. — S. 314; Samuś P., Badziak K., Matwiejew G. Akcja «Łom»... — S. 285.

⁵¹ Samuś P., Badziak K., Matwiejew G. Akcja «Łom»... — S. 106.

⁵² ЦДІА України у м. Львові. — Ф. 204. — Оп. 1. — Спр. 1244. — Арк. 185.

⁵³ Зленко Д. Українське питання у 1938–1939 роках і Третій Райх // Записки НТШ. — Львів, 1994. — Т. ССХІІІ: Праці історично-філософської секції. — С. 254.

⁵⁴ Українські вісти. — Львів, 1938. — 15 жовтня. — Ч. 255. — С. 1.

захисту⁵⁵. А 21 листопада усяка підривна діяльність узагалі була припинена через дуже гострий протест Німеччини та Італії⁵⁶.

Відповідно, 24 листопада польська сторона також оголосила про припинення операції. До кінця місяця усі відділи бойовиків були розпущені⁵⁷. Загалом поляки за цей час здійснили 56 диверсійних акцій у чехословацькому прикордонні⁵⁸.

Про такі диверсії та напади, що відбувались упродовж жовтня-листопада 1938 р. на території Чехословаччини доповідали й інформатори польської Прикордонної охорони⁵⁹.

Для збору відомостей про події на своїй і сусідній території органи Прикордонної охорони створили цілу сітку інформаторів та агентів. Так, комендант комісаріату Людвиківка 5 серпня 1938 р. доповів своєму керівникові в Стрию, що призначив у кожній підконтрольній місцевості рядового для спостереження за політично ненадійними і підозрілими особами, збору даних про діяльність ОУН та КПЗУ, розслідування митних злочинів та розбудови сітки інформаторів (кожен рядовий повинен був мати хоча б двох інформаторів у визначених місцевостях)⁶⁰.

Ще 1 квітня 1938 р. в таємному розпорядженні керівник окружного інспекторату у Львові М. Просолович наказав комендантам комісаріатів організувати на заставах за допомогою ретельно дібраних підофіцерів роботу зі збору інформації про ситуацію в Чехословаччині: про настрої населення за кордоном, діяльність чехословацької влади, введення якихось обмежень у пересуванні, імовірні перегрупування збройних підрозділів, можливість проведення розвідувальних акцій на території Польщі. Усі важливі відомості слід було щоденно передавати інспекторату, причому винятково важливі — терміново по телефону.

Інформаторів набирали усі комісаріати і застави Прикордонної охорони з-поміж громадян Польщі і Чехословаччини, працювали вони як під власними іменами, так і під псевдонімами. Саме від них

⁵⁵ ЦДІА України у м. Львові. — Ф. 204. — Оп. 1. — Спр. 1166. — Арк. 2 зв.

⁵⁶ Веґеш М. Карпатська Україна... — С. 140.

⁵⁷ Samuś P., Badziak K., Matwiejew G. Akcja «Łom»... — S. 48, 56.

⁵⁸ Ibid. — S. 279.

⁵⁹ ЦДІА України у м. Львові. — Ф. 204. — Оп. 1. — Спр. 1166. — Арк. 2, 12; Там само. — Спр. 1174. — Арк. 101–105.

⁶⁰ Там само. — Ф. 204. — Оп. 1. — Спр. 1245а. — Арк. 30.

охорона й отримувала необхідну інформацію з чехословацького прикордоння та з середини краю; за потрібні повідомлення вона платила польськими злотими або чеськими кронами, — розмір оплати був 10, 15 злотих, 50, 75, 100, 200 крон (курс златого до крони становив: 1=8,33). Інформатори могли бути постійними чи тимчасовими. Здебільшого це були селяни, мешканці Польщі й Чехословаччини. Хоча в наказах керівництво Прикордонної охорони робило акцент на залученні до роботи зі збору інформації працівників пошти, учителів, сільських урядників, громадських діячів⁶¹.

Слід зазначити, що в цей час усією розвідницькою роботою курував II відділ Головного штабу у Варшаві⁶², а при кожному інспектораті Прикордонної охорони був призначений офіцер, що відповідав за розвідку (внутрішню і зовнішню).

Із донесень інформаторів та звітів службовців для керівництва можемо довідатися теми, які були цікаві Прикордонній охороні, та про події, що відбувались за кордоном та в краї у 1938 р. Загалом, у таких повідомленнях йшлося про розпорядження чехословацьких органів влади, їх виконання, рух військ у прикордонні, будівництво укріплень, напади диверсантів і обсяг завданої ними шкоди та про ситуацію в прикордонні з польського боку. Бачимо, що вже у липні донесення такого змісту з'являються постійно.

Зокрема, інформатори доповіли, що у серпні загальну військову службу продовжено на всій території Чехословаччини з 2 до 3 років і таким чином затримано ще на рік тих, хто мав би закінчити її 1937 р., а поблизу кордону почалось будівництво протигазових сховищ⁶³. У вересні чеська Прикордонна охорона отримала нове обмундирування військового типу; відділи Прикордонної служби та жандармерії посилено резервістами (по 10-20 осіб на підрозділ); у Закарпатті в прикордонні перебуває багато військ (20-й, 36-й, 45-й піхотні полки, артилерія); населенню заборонено користуватись радіоприймачами, після 19 години виходити з дому, а мешканцям прикордонної зони — ще й вести сільськогосподарські роботи поблизу кордону; ввечері усі мали гасити світло⁶⁴. Інформатори повідомляли, що в жовтні у Закарпатті

⁶¹ ЦДІА України у м. Львові. — Спр. 1199. — Арк. 1. — Арк. 45, 73, 75, 100.

⁶² Samuś P., Badziak K., Matwiejew G. Akcja «Łom»... — S. 56.

⁶³ ЦДІА України у Львові. — Ф. 204. — Оп. 1. — Спр. 1165. — Арк. 1-2 зв., 10; Там само. — Спр. 1169. — Арк. 45, 73.

⁶⁴ Там само. — Спр. 1165. — Арк. 19–20; спр. 1174. — Арк. 2; спр. 1188. — Арк. 42.

відбуваються угорські диверсії, тому відділи Прикордонної охорони посилено кулеметами, у прикордоння прибули нові військові частини, які допомагають охороняти комунікації, мости, дороги та ведуть боротьбу з диверсантами. У зв'язку з наданням Підкарпатській Русі автономії чехи та українці налагодили спільні дії щодо можливої оборони держави, крім того повідомлялося, що до Закарпаття постійно прибуває багато українських добровольців із сусідніх держав, зокрема Польщі — для творення українського війська. Чехословацькі органи влади обмежили право вільних зібрань, пересування, вживання алкоголю⁶⁵. У листопаді в Карпатській Україні, за свідченнями інформаторів, усі шляхи й надалі патрулювали війська, мало не щодня відбувалися сутички чеських військовиків, жандармерії і Прикордонної охорони з угорськими і польськими диверсантами, особливо в районах, суміжних з комісаріатами польської Прикордонної охорони Сможе і Сянки. Так, вночі 1/2 листопада відбулись напади на Новоселицю і Буковець, 5/6 — на Торунь, 7/8 — на Прислоп, 8/9 — на Майдан, 16/17 — знову на Прислоп, а також на Синій Верх, Нижні Веречки та інші населені пункти. Інформатори зазначали, що в Хусті організовано військовий український відділ, який чехи обмундирували, озброїли та навчають, крім того, аналогічний відділ утворено в Ясені, але переважно з числа українців, що прибули з Польщі⁶⁶. У грудні в Карпатській Україні було посилено охорону кордону. На відтинках, дотичних до польських комісаріатів Лавочне і Людвиківка, чеська Прикордонна охорона була посилена відділами жандармерії, в якій теж відбулися зміни — до її лав включено й швидко вишколено місцевих українців, а практично у всіх населених пунктах створено українські відділи. У прикордонні певні особи приймають і спрямовують далі українців з Польщі, яких упізнають за умовним гаслом. Працівники залізниці в Закарпатті отримали спеціальну відзнаку — синьо-жовті бантики. Відбувається демобілізація резервістів. Ширяться поголоски, що скоро Галичина і Буковина приєднаються до Закарпаття і покладуть початок утворенню Великої України⁶⁷.

⁶⁵ ЦДІА України у Львові. — Ф. 204. — Оп. 1. — Спр. 1166. — Арк. 1–23в.; Там само. — Спр. 1174. — Арк. 1, 5; Там само. — Спр. 1170. — Арк. 12, 13; Там само. — Спр. 1188. — Арк. 73; Там само. — Спр. 1211. — Арк. 1.

⁶⁶ Там само. — Спр. 1166. — Арк. 11–14; Там само. — Спр. 1170. — Арк. 101; Там само. — Спр. 1174. — Арк. 97, 103.

⁶⁷ Там само. — Спр. 1165. — Арк. 23–26; Там само. — Спр. 1700. — Арк. 115, 126.

У польському прикордонні у цей час теж було не надто спокійно. За даними польської Прикордонної охорони, у серпні 1938 р. українські націоналісти вбили польського капрала у Надвірнянському повіті — за те, що він не дозволяв співати українських пісень. Разом із поліцією прикордонники проводили обшуки у приміщеннях підозрюваних осіб (найчастіше — українських активістів). Через мережу агентів Прикордонна охорона слідувала за пересуванням членів ОУН, інших українських діячів, особливо греко-католицьких священників, їхніми діями, промовами. У грудні в трьох польських стражників, за їхнім твердженням, на кордоні стріляли українські бойовики, а 14 грудня вдома був убитий стражник комісаріату Людвиківка Фелікс Майхжак, припускалося, що це також справа рук українських націоналістів. На дверях помешкання стражника з комісаріату Команча невідомі особи намалювали тризуб, а в межах комісаріату було знайдено антидержавні проукраїнські листівки⁶⁸.

Тож, із розвитком міжнародних подій, в зв'язку з суспільно-політичними змінами в Чехословаччині, зокрема наданням Підкарпатській Русі автономії, творенням там українських військових формувань та державницьких інституцій, стала напруженішою ситуація у польсько-чехословацькому прикордонні, збільшилась кількість нелегальних переходів українців, мешканців Польщі, на Закарпаття. Відповідно, Прикордонна охорона, разом із іншими силовими відомствами Другої Речі Посполитої, намагалась реагувати на ці процеси. Було посилено охорону кордону, боротьбу з контрабандою, стеження за підозрілими особами, сформовано мережу агентів та інформаторів, через яку збирали відомості про заходи чехословацької влади, пересування військ у прикордонні, про нелегальний перетин кордону.

Поряд з тим, службовці Прикордонної охорони як одного з польських силових відомств, здійснювали офіційну державну політику стосовно громадян-українців Другої Речі Посполитої: проводили обшуки та арешти активістів, слідували за пересуванням і діяльністю громадських діячів, священнослужителів, брали участь у збройних акціях тощо.

⁶⁸ ЦДІА України у м. Львові Ф. 204. — Оп. 1. — Спр. 1165. — Арк. 4, 12; Там само. — Спр. 1166. — Арк. 26–30; Там само. — Спр. 1174. — Арк. 114, 108; Там само. — Спр. 1187. — Арк. 26–27, 42.